

УДК 378.048

DOI: <https://doi.org/10.33216/2220-6310/2023-105-1-113-121>

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК СКЛАДОВОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ

О. Г. Олексієнко

ORCID 0000-0002-8625-7936

Стаття присвячена вивченню особливостей формування відповідальності як складової професійної компетентності майбутніх викладачів у закладах вищої освіти. Автор обґрунтував важливість і значення відповідальності у структурі особистих і професійних якостей викладача, яка має прямий вплив на якість навчального процесу та отримання студентами якісної освіти.

У статті розглянуто етимологію поняття «відповідальність», розкрито сутність поняття, проаналізовано основні теорії феномену «відповідальності» та теоретичні основи відповідальності як складової професійної компетентності майбутніх викладачів. Автором досліджено структуру професійної відповідальності педагога та виділено її основні складові. В статті розглянуто ключові аспекти, що впливають на формування відповідальності, такі як особистісні характеристики, професійна підготовка та морально-етичні стандарти.

За результатами експериментального дослідження рівня сформованості відповідальності майбутнього викладача, автором було запропоновано практичні рекомендації для виховання відповідальності у майбутніх викладачів в закладі вищої освіти.

Вивчення даної проблеми спонукає до усвідомлення важливості відповідальності у викладацькій професії. Запропоновані практичні методи та стратегії для ефективного формування цієї компетенції у майбутніх викладачів можуть сприяти підвищенню якості освіти, виховання та професійного розвитку майбутніх фахівців.

Ключові слова: відповідальність, професійна відповідальність педагога, професійна компетентність, компетентнісний підхід, відповідальна поведінка, обов'язок, якість освіти.

Постановка проблеми у загальному виді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Характерною рисою сучасного етапу розвитку українського суспільства є динамічні соціальні та економічні перетворення. Вимоги до фахівців будь-якої сфери змінюються, що вимагає

постійного вдосконалювання професійних знань та навичок для підвищення конкурентоспроможності та цінності на ринку праці. Проблема працевлаштування та розвитку кар'єри майбутніх викладачів вищих навчальних закладів достатньо серйозна. Роботодавця цікавить не тільки якість професійної підготовки молодих спеціалістів та відповідність компетенцій, отриманих ними у закладі вищої освіти, а також відношення до діяльності, професійних обов'язків та особистісні якості майбутніх співробітників, однією з яких є відповідальність. Особиста відповідальність та відповідальна поведінка майбутнього фахівця є необхідним елементом його професійного розвитку та однією з основних передумов формування професіоналізму та ефективності будь-якої діяльності.

Думки багатьох вітчизняних та закордонних дослідників збігаються на тому, що почуття відповідальності фахівця визнається якісною вищою освітою, що обумовлює, як рівень розвитку особистості та її інтелекту, так і ступінь сформованості відповідальної громадянської позиції. Відповідальність, як соціальна значуща якість особистості, не з'являється раптово, вона потребує формування та систематичного розвитку. І саме період навчання у закладі вищої освіти відіграє особливу роль у процесі становлення особистісних якостей майбутнього фахівця, під час якого формування відповідальності набуває вираженого якісного змісту. Безпосередньо на цьому етапі формується відповідальність за своє майбутнє, за професійний та особистий вибір.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковане розв'язання даної проблеми та на які спирається автор. Проблеми формування відповідальності в різних аспектах вивчали В. Андрущенко, І. Бех, О. Бондаренко, Т. Веретенко, В. Горовенко, М. Левківський, Дж. Роттер, М. Сметанський, О. Сухомлинська, А. Савченко, Н. Огренич, В. Оржеховська, Т. Фасолько та ін. Аналізу особливостей формування відповідальності у студентів в освітньому процесі закладу вищої освіти присвячено роботи Л. Барановської, М. Борцової, К. Гнезділової, Т. Ємельянової, Д. Карпіляньського, О. Пономарьова, І. Чистовської та ін.

Мета статті – дослідити особливості формування відповідальності як складової професійної компетентності майбутніх викладачів.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів. В сучасному освітньому середовищі роль викладача виявляється ключовою у процесі формування й розвитку молодих поколінь. Майбутні викладачі повинні не лише мати глибокі знання у своїй предметній галузі, але й володіти широким спектром професійних компетентностей. Однією з найважливіших складових професійної компетентності викладача є відповідальність.

Етимологічно поняття «відповідальність» означає здатність відповідати за свої вчинки, за результати діяльності, розуміти наслідки зробленої дії або бездіяльності. Людина несе відповідальність не тільки за свої рішення і дії, а й за свої слова, думки, свідомі або несвідомі бажання. Тому у психолого-педагогічних дослідженнях відповідальність часто розглядають як морально-етичну якість особистості, що виявляється у здатності усвідомлювати та відповідати за свої вчинки.

В науковому обігу вперше термін «відповідальність» (responsibility) застосували британські вчені Д. Мілль та А. Бен. Так Д. Мілль визначав відповідальність як певне виконання загальноприйнятих правил у соціумі. А. Бен розглядав відповідальність з точки зору обвинувачення, осуду та покарання. Але відповідальність була предметом дослідження науковців з давніх часів. Перші роздуми про відповідальність містять праці Гомера, Піфагора, Демокріта, Сократа, Платона, Арістотеля та Епікура. Розвиток поглядів на ідею відповідальності прийшовся на епоху Нового часу та Просвітництва. Так, Я. Коменський вивчав відповідальність як складову структури особистості через її почуття совісті та обов'язку. І. Кант вважав відповідність моральною складовою діяльності людини, почуттям обов'язку. Г. Сковорода писав, що процес формування відповідальності можна охарактеризувати як трансформацію відповідальних почуттів і відповідальної поведінки у звичку. Він вважав, що кожна людина відповідальна перед собою та іншими за обране нею місце в системі суспільних відносин і реалізацію своїх можливостей у власній діяльності (Сковорода, 2005).

Для визначення сутності поняття «відповідальність» як моральної категорії вважаємо доцільним вивчати її у взаємозв'язку з іншими якостями особистості. Подібна необхідність пояснюється цілісністю особистості і послідовністю виховного процесу. Тому з'явилися дослідження, в яких науковці вивчають «відповідальність» через призму перспективних напрямів теорії виховання. Так, деякі дослідники-філософи розглядають процес формування відповідальності через вивчення глибинних зв'язків між такими категоріями, як свобода, відповідальність, цінність та ін.

Вважаємо за потрібне зазначити теорією Т. Гоббса, відносно якої вважається, що відповідальну поведінку людини формує «природний закон», а саме прагнення до самозбереження і задоволення власних потреб. На думку низки науковців-соціологів відповідальність особистості має соціальну природу, зумовлену як суспільним характером відносин, так і особливостями особистості, і проявляється в різних відносинах, пов'язаних, перш за все, із задоволенням потреб суб'єкта (Гоббс, 2000). Соціальна відповідальність, на думку Г. Балла, не буває безособовою, вона завжди

передбачає конкретного носія, суб'єкта. Суб'єкт діяльності є одночасно і суб'єктом відповідальності (Балл, 2005). Доповнює бачення щодо соціальної природи відповідальності ряд науковців, які визначали відповідальність як щире та добровільне визнання необхідності піклуватись про себе та про інших.

Психологи вивчають відповідальність як психологічну характеристику особистості, що ототожнюється з однією з вищих психічних функцій – волею. Тому спостерігається тісний зв'язок відповідальності з рядом інших вольових якостей, таких як старанність, наполегливість, витримка і т.д. Іншими ознаками відповідальності є точність, пунктуальність, вірність особистості у виконанні обов'язків та її готовність відповідати за наслідки своїх дій (Роттер, 1971).

Австрійський психіатр В. Франкл висунув ґрунтовну теорію щодо феномену відповідальності в екзистенціальній психології, який проявляється через визнання себе автором свого життя, усвідомлення ситуацій, що вимагають вибору, вміння робити вибір та передбачати наслідки свого вибору. В. Франкл пов'язує відповідальність не тільки з сутністю сформованої особистості, а також з її досягненнями та шляхами самореалізації (Соколов, 2020, с. 193).

Особливістю розвитку сучасної освіти в Україні та світі визначається впровадження та розвиток компетентнісного підходу до навчання. Набирає значення професійна компетентність педагогів, яка має інтегрувати професійні та особистісні характеристики фахівця та містити ціннісні орієнтації, професійні знання та власний досвід, уміння, навички та особистісні якості, що необхідні спеціалісту для досягнення ефективних результатів у професійній діяльності (Саюк, 2012, с. 58). Визначальною рисою у структурі професійної компетентності відмічається відповідальність педагога.

Під відповідальністю педагога, вслід за О.В. Вознюк, ми будемо розуміти здатність особистості свідомо ставити стратегічні завдання перед собою та студентом, прогнозувати способи їх розв'язання та бути здібним до суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Тому в роботі викладача актуалізуються завдання діагностування, прогнозування, проектування, формування та корекції пізнавальних, різнобічних психічних і духовних якостей вихованця (Вознюк, 2002, с. 179-186).

Отже, професійна відповідальність викладача виявляється в здатності виконувати свої обов'язки як фахівця у галузі освіти. Це означає, що педагог повинен мати глибокі знання у своїй предметній області, розуміти основні принципи і методи навчання і виховання, а також усвідомлювати значення своєї ролі у формуванні та розвитку студентів.

На основі аналізу досліджень з даного напрямку нами було виділено наступні основні аспекти професійної відповідальності педагога:

- викладач має ефективно організовувати свій час, планувати та готуватися до занять, досліджувати нові підходи та методи навчання;

- створювати безпечну та сприятливу навчальну атмосферу, дбати про фізичне та емоційне благополуччя студентів, виявляти турботу про їх потреби та індивідуальні особливості;

- передавати знання студентам, використовуючи ефективні методи, різноманітні педагогічні підходи, виявляти гнучкість та адаптивність до потреб групи; об'єктивно оцінювати роботу студентів і надавати їм конструктивний фідбек;

- педагог повинен постійно підвищувати свій рівень професійної майстерності, вивчати нові методики, брати участь у професійних семінарах та тренінгах, досліджувати нові тенденції у галузі освіти;

- педагог має бути здатний працювати в команді, співпрацювати з колегами, спілкуватися з батьками та іншими учасниками освітнього процесу для досягнення спільних цілей.

Професійна відповідальність педагога полягає не лише у виконанні своїх обов'язків, але й у відчутті морального обов'язку перед студентами, їх батьками та суспільством в цілому. Це передбачає відповідальне ставлення до своєї роботи та готовність взяти на себе наслідки своїх дій для досягнення якісної освіти та розвитку молодих людей.

Теоретико-методологічний аналіз джерел, присвячених проблемі формування відповідальності як складової професійної компетентності майбутніх викладачів дозволив зробити висновок про необхідність проведення педагогічного експерименту з метою дослідження рівня сформованості відповідальності майбутнього викладача. Дослідження проводилось у листопаді 2022 року на базі Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, який є тимчасово переміщеним у місто Київ. У дослідженні брали участь магістранти першого і другого курсу, які навчаються на кафедрі педагогіки (спеціальність 015 «Професійна освіта», 011 Освітні, педагогічні науки).

Для дослідження рівня сформованості відповідальності майбутнього викладача нами було використано наступні методи та інструменти:

1. Анкетування. Розроблена анкета, спрямована на виявлення усвідомлення майбутнім викладачем своїх обов'язків, готовності взяти на себе наслідки своїх дій, ставлення до своєї ролі та ціннісних орієнтацій.

2. Самоаналіз. Було запропоновано магістрантам здійснити самооцінку свого рівня відповідальності. Це завдання включало самостійне аналізування власних дій, розуміння своїх сильних і слабких якостей через

призму відповідальності та визначення шляхів для подальшого вдосконалення.

3. Портфоліо. Було запрошено майбутніх викладачів скласти портфоліо, що мало містити матеріали, які демонструють їх відповідальність. Рівень сформованості відповідальності оцінювався на основі якості та повноти наданої інформації.

4. Обговорення та рефлексія. Проведено індивідуальні та групові обговорення з майбутніми викладачами щодо їхнього розуміння відповідальності, ситуацій, в яких вони відчувають особливу відповідальність, а також способів покращення своєї відповідальності.

Нами було враховано, що відповідальність є комплексним поняттям, і оцінка повинна базуватись на різних аспектах професійної діяльності. Ці методи допомогли оцінити рівень сформованості відповідальності майбутнього викладача.

Проведення експерименту дало можливість дослідити та спрогнозувати, наскільки майбутні фахівці готові до виконання своїх обов'язків та прийняття відповідальності за якісну освіту та виховання студентів. Це дозволило зробити орієнтовну оцінку професійної зрілості майбутніх викладачів та готовності їх до викладацької діяльності. За результатами експерименту виявлено слабкі місця та області для рефлексії, це дасть магістрантам можливість зосередитися на розвитку тих аспектів, що потребують удосконалення, і забезпечити належну підготовку до професійної діяльності. Відповідальність викладача безпосередньо впливає на якість освіти, яку отримують студенти. Тому результати експерименту дають змогу оцінити, наскільки майбутні фахівці приділяють увагу своїм обов'язкам, планують або проводять заняття, дотримуються академічної доброчесності та етичних стандартів. Це має сприяти підвищенню якості навчання та формуванню компетентних фахівців. Оцінка рівня відповідальності спонукає майбутнього викладача до саморефлексії та самоаналізу. Тому результати експерименту мають допомогти студенту бути більш свідомим щодо своїх вчинків, прийнятих рішень та наслідків, що з ними пов'язані. Це важливий крок у професійному розвитку та становленні як викладача.

В цілому, дослідження рівня сформованості відповідальності майбутнього викладача та аналіз результатів допомагає забезпечити високу якість освіти, стимулює професійний розвиток та визначення напрямків для вдосконалення.

Рівень сформованості відповідальності майбутнього викладача залежить від багатьох факторів, таких як особистісні якості, професійна підготовка, досвід та інші. Однак, ми враховували декілька загальних

показників, які можуть свідчити про високий рівень, такі як: усвідомлення обов'язків, готовність відповідати за наслідки своїх дій, систематичність і організованість, академічна доброчесність, рефлексія і саморозвиток.

Висновки. Виховання відповідальності майбутнього викладача у закладі вищої освіти вимагає комплексного підходу та спільних зусиль з боку адміністрації, викладачів та, власне, студентів. Наведемо декілька стратегій, які, на наш погляд, можуть бути ефективні:

- Створення стимулів. Позитивна мотивація може стимулювати студентів до виявлення більшої відповідальності. Це може бути досягнення академічних успіхів, надання нагород або можливостей для розвитку. Важливо визнавати та винагороджувати студентів за їхні зусилля та відповідальність.

- Формування студентської самоорганізації. Студентам слід надавати можливості самостійно планувати свій навчальний процес, брати участь у прийнятті рішень та організації заходів. Це допоможе їм розвивати навички самоконтролю та самоорганізації, що є важливими компонентами відповідального ставлення.

- Приклад викладачів. Викладачі мають бути прикладом відповідальності для студентів. Вони повинні дотримуватись встановлених термінів, готуватись до занять, висловлювати зацікавленість у навчанні та бути доступними для консультацій. Вони також можуть ділитися своїм досвідом та історіями успіху, які стимулюватимуть студентів до більш відповідального підходу до навчання.

- Розвиток критичного мислення. Важливо сприяти розвитку критичного мислення у студентів, майбутніх викладачів, щоб вони могли аналізувати інформацію, розуміти наслідки своїх дій та приймати обґрунтовані рішення. Це допоможе їм усвідомити свою роль у навчальному процесі та брати на себе відповідальність за свої результати.

- Залучення до соціальних проєктів або волонтерської діяльності, що може сприяти розвитку відповідальності та допоможе майбутнім викладачам розуміти свою роль у професії, у суспільстві та відчувати відповідальність за допомогу іншим.

- Рефлексія та зворотний зв'язок. Важливо надавати можливість студентам рефлексувати, оцінювати свої успіхи та помилки. Зворотний зв'язок від викладачів та одногрупників може допомогти усвідомити свої сильні сторони та напрямки для подальшого розвитку.

- Розвиток морально-етичних принципів. Важливо звернути увагу на виховання студентів на основі морально-етичних принципів та відповідального ставлення до своїх дій, що має виявитися у дотриманні

академічної доброчесності, повазі до інших та усвідомленні моральних аспектів своїх рішень.

Виховання відповідальності в закладі вищої освіти потребує систематичного та постійного підходу. Це процес, який триватиме протягом усього навчання студентів і вимагатиме співпраці всіх учасників навчального процесу.

Література

1. Балл Г. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки. *Соціальна психологія. Український науковий журнал*. 2005. № 1. С. 3-13.
2. Вознюк О. В. Відповідальність у структурі компетентності педагога. *Педагогічні науки. Збірник наукових праць Сумського державного педагогічного університету*. 2002. Ч. 1. С. 179-186.
3. Гоббс Т. Левіафан І Пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2000. 606 с.
4. Соколов О. А. Феномен відповідальності у зарубіжних наукових студіях. *Габітус*. 2020. Вип. 13, т.1. С. 189-195.
5. Саук В. І. Професійна компетентність як основа розвитку сучасного викладача в системі післядипломної педагогічної освіти. *Нова педагогічна думка*. 2012. № 3 (71). С. 57-61.
6. Сковорода Гр. Твори: У 2 т. 2-е вид. Т. 2. Київ : Обереги, 2005. 480 с.
7. Rotter J. B., Stein D. K. Public Attitudes Toward the Trustworthiness, Competence, and Altruism of Twenty Selected Occupations *Journal of Applied Social Psychology*. 1: 334-343. DOI: 10.1111/J.1559-1816.1971.TB00371.X

References

1. Ball, H. (2005). Fenomen vyboru v konteksti sotsialnoi povedinky [The phenomenon of choice in the context of social behavior]. *Sotsialna psykholohiia. Ukrainnyi naukovyi zhurnal*, 1, 3-13 (ukr).
2. Vozniuk, O. V. (2002). Vidpovidalnist u strukturi kompetentnosti pedahoha [Responsibility in the teacher's competence structure]. *Pedahohichni nauky. Zbirnyk naukovykh prats Sumskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*, 1, 179-186 (ukr).
3. Hobbs, T. (2000). *Leviafan [Leviafan]*, 606. Kyiv: Dukh i Litera (ukr).
4. Sokolov, O. A. (2020). Fenomen vidpovidalnosti u zarubizhnykh naukovykh studiiaakh [The phenomenon of responsibility in foreign scientific studios]. *Habitus*, 13, 189-195 (ukr).
5. Saiuk, V. I. (2012). Profesiina kompetentnist yak osnova rozvytku suchasnoho vykladacha v systemi pisliadyplomnoi pedahohichnoi osvity [Professional competence as a basis for the development of a modern teacher in the system of postgraduate pedagogical education]. *Nova pedahohichna dumka*, 3, 57-61 (ukr).
6. Skovoroda, Hr. (2005). Tvory [Artworks], 480. Kyiv: Oberehy (ukr).

7. Rotter, J. B., Stein, D. K. (1971). Public Attitudes Toward the Trustworthiness, Competence, and Altruism of Twenty Selected Occupations Journal of Applied Social Psychology. 1: 334-343. DOI: 10.1111/J.1559-1816.1971.TB00371.X (eng).

PECULIARITIES OF THE FORMATION OF RESPONSIBILITY AS A COMPONENT OF THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS

O. Oleksiyenko

The article is devoted to the study of the peculiarities of the formation of responsibility as a component of the professional competence of future teachers in higher education institutions. The author substantiated the importance and meaning of responsibility in the structure of personal and professional qualities of a teacher, who has a direct impact on the quality of the educational process and the quality of education students receive. The key aspects affecting the formation of responsibility, such as personal characteristics (skills, qualities), professional training, moral and ethical standards are considered in the article. The article examines the etymology of the term "responsibility". The essence of the concept is explained, the main theories of the phenomenon of "responsibility" and the theoretical foundations of responsibility as a component of the professional competence of future teachers are analyzed. The author researched the structure of the teacher's professional responsibility and highlighted the main aspects of professional responsibility.

According to the results of an experimental study of the level of formation of the responsibility in the future teacher, the author proposed practical recommendations on how to form responsibility in future teachers in a higher education institution.

The problem considered in the article prompts awareness of the importance of responsibility in the teaching profession. The offered practical methods and strategies for the effective formation of this competence in future teachers can contribute to improving the quality of education, training and professional development of future specialists.

Key words: *responsibility, teacher's professional responsibility, professional competence, competence approach, responsible behavior, obligation, quality of education.*

Олексієнко Оксана Григорівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Київ, Україна). E-mail: ok228b@ukr.net

Oleksiyenko Oksana Hryhorivna – Candidate of Pedagogical Sciences (Ph.D. in Pedagogy), Associate Professor, Associate Professor at the Pedagogy Department of Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Kyiv, Ukraine). E-mail: ok228b@ukr.net